

KUR'ÂN'DA CEHÂLET KAVRAMININ ANLAM ALANI

Ziyad ALRAWASHDEH*

Öz

Bu çalışma cehalet kavramının Kur'ân, klasik mucemler ve Arap şiirindeki kullanımlarını incelemektedir. Çalışmada bu kökten müştak kelimeler dilbilim ve etimolojik tahlil metodu ile ele alınarak tarihi süreçte kazandığı yeni manalar ortaya konulmuştur. Öte yandan Kur'ân'ın açıklaması mesabesinde olan bazı rivayetlerde (hadîs-i şerîf) cehalet kavramının farklı kullanımları da aynı analiz metoduyla incelemeye dâhil edilmiştir. Yine kavramın Kur'ân'da kazandığı yeni anlamlar ile Câhiliyye dönemi Arap dilindeki manaları arasındaki anlam farklılıkları çalışmada irdelenen bir başka husustur.

Anahtar Kavramları: Tefsir, Kur'ân, Câhiliyye, Kur'ân'ın Kelime Hazinesi, Hilm.

THE MEANING AREA OF THE JAHELEYA CONCEPT IN THE QURAN

Abstract

This study discusses the use of the word Jaheleya which means (to ignore) in the classical dictionaries of the Arabic language, especially in the Qur'an and in the Arabic poetry. This study will examine the word's derivatives and tried to analyze etymological by taking into account the new meanings of this concept.

Moreover, the concept of Jaheleya (ignorance) explained the different reflections of some narrations from the history (Hadith) which is considered as a kind of explanation of the Qur'an. The study discusses also the semantic differences between the new meanings of this concept and the different meanings between the words used in the Arabic language for the era of the Qur'an with the Qur'an's point of view.

Keywords: Tafseer, The Qur'an, Ignorance, The Qur'an's Vocabulary, Clemency.

Makalenin Geliş Tarihi: 03.11.2018; Makalenin Yayına Kabul Tarihi: 06.12.2018

* Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, güller_guler@yahoo.com, orcid.org/0000-0002-1817-010X (Bu çalışma 2010 tarihinde tamamladığımız "Kur'ân'da İlim Kavramı" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "The Concept of 'İlm in the Qur'an", -PhD Dissertation, Istanbul University, Istanbul/Turkey, 2010)

Giriş

Mesajını muhataplarına iletmede Kur'an'ın kullandığı yegâne araç kelime-dir. Kelimelerin hangi manaya geldiklerini bilmek, onun mesajını anlamak ve anlatabilmek açısından son derece önem arz etmektedir. Tefsir tarihine baktığımızda hemen tüm tefsirlerin aynı gaye ile kaleme alınmış olduklarını görmekteyiz. Öte yandan müfredat türü eserlerin de aynı gaye ile telif edildiği söylenebilir. Şu kadar var ki bu eserlerin kelimelerin anlamlarını ele alırken onların uğramış oldukları mana kayıpları yahut süreç içerisinde kazandıkları manaları sistematik bir şekilde ele almadıkları görülmektedir. Bu sebeple çalışmamızda cehalet kelimesinin anlamlarını önce klasik Arapça sözlüklerden, sonrasında ise câhiliyye dönemi şiirlerinden istifade ile tespit etmeye ve böylece tarihi süreçte kelimenin mana kazanım ve kayıplarını belirlemeye çalıştık. Son olarak da kelimenin kökü olan "لحج/chl" maddesinin Kur'an'ın kelime hazinesinde en öne çıkan anlamlarını ele aldık. *Hilm* kelimesin cehalet kavramı ile olan münasebeti sebebiyle çalışmamızda bu kelimeye de yer verdik.

Cehalet kavramı hakkında telif edilen eserler araştırıldığında birtakım tez ve makalelerin bulunduğu görülmektedir. Ancak bu eserlerin -her ne kadar bazılarıyla aynı sonuca ulaştıysak da- câhiliyye dönemi Arap şiirine yer vermedikleri dolayısıyla kavramı tarihi süreç içerisinde ele almadıkları görülmektedir. Söz gelimi "*Kur'an'da Cehâlet Kavramı*" başlığı ile kaleme alınan makale hemen hemen bizimle aynı sonuca ulaşmaktadır.¹ Lakin makalede chl kökünün kazandığı anlamlar sistematik bir şekilde ele alınmamıştır. Diğer taraftan yine aynı başlıkla yazılmış diğer makalenin de aynı metodu kullandığı ve şiirlere yer vermediği görülmektedir.² Benzer şekilde "*Kur'an'da Cehâlet*" başlıklı tezin de cahili Arap şiirine yer vermediği görülmektedir.³ Tüm bu açılardan çalışmamız; cahili Arap şiirine başvurarak chl kökünün oradaki anlamını tespit ettikten sonra kökün Kur'an'da ve sonraki dönemlerde telif edilen muamelelerde kazanmış olduğu manaları ortaya çıkarmak bakımından aynı vadiye kaleme alınan eserlerden farklılık arz etmektedir.⁴

1 M. Faik Yılmaz, "Kur'an'da Cehalet Kavramı", *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/15 (Ocak-Nisan 2003): 181-198.

2 İsmail Karagöz, "Kur'an'da Cehalet Kavramı", *Diyanet İlmî Dergi* 38/3 (2002): 173-190.

3 Mustafa Akman, *Kur'an'da Cehalet*, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi, Van, 1999).

4 Cehaletin ilmin zıttı olarak değerlendirildiği diğer bir eser için bk. Faruk Aktaş, *Kur'an'da Cehalet Kavramı* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2001), 45.

1. Klâsik Arapça Sözlüklerde Cahiliyye Kelimesi ve Türevleri

İbn Fâris (ö. 395)'e göre "جهل/chl" kelimesinin iki kök anlamı vardır. İlki *ilmin* hilafı ve zıddı ile hafiflik ve tatmin olmanın zıddıdır; Nitekim işaret taşımayan boş araziye "مَحْجَل/mechel" denilir ki bu kullanım kelimenin birinci anlamıyla irtibatlıdır; İkinci anlamı ise ateş, köz yahut koru karıştırmak için kullanılan ağaç dalı ile irtibatlıdır ki buna Arapçada "مِخَل/michel" denir.⁵ Böyle denilmesinin arkasında yatan gerekçe şudur: "مِخَل/michel" denilen bu ahşap, kişiyle ateş arasında girerek onu neticesinin ne olacağı bilinmeyen ateşten korur.⁶ Yine Arapçada اسْتَجْهَلْتُ الرِّيحَ العُصْرَ ifadesi "rüzgâr dalı salladı ve sarstı" anlamına gelmektedir. Şair Nabiğa (ö. m. 604) şöyle der:

دَعَاكَ الهَوَىٰ واستجھلتك المنازِلُ
وَكَيْفَ تَصَابِي السَّمْرَ والشَّيْبَ شَامِلُ.

Beyyitteki "كَيْفَ تَصَابِي السَّمْرَ" kelimesinin anlamı "seni hafife aldı" demektir.⁷ Bu anlam İbn Fâris'in "*cehl*" kelimesinin yukarıda verdiği iki kök anlamıyla irtibatlıdır. Râğib el-İsfehânî ise "*cehl*"'in üç kısma ayrılabilceği görüşündedir:

A. Zihinde/nefiste bir bilginin olmaması,

B. Bir şey hakkında taşınan kanaatin işin hakikatine uymaması,

C. İster itikat açısından doğru, ister yanlış olduğuna inansın, bir şeyi yapılması gerektiği şekilde yapmamak. Kasten namazı terk etmek buna örnek olarak verilebilir.⁸

İbn Manzûr (ö. 711) ise cehaletin bilmeden bir şey yapmak olduğunu belirtir. "مِخَل/michele" ise kişiyi cehalete sevk eden şeydir. Araplar "جهل الشيء" dediklerinde "onu bilmiyorum" anlamını kastederler.⁹

Ebu'l-Bekâ da "*cehl*" kelimesinin iki anlamı olduğunu belirtir:

Cehl-i basî: Sade/salt "*cehl*". Bilinmesi gereken bir şeyle ilgili bir ilim olmaması; cehl-i mürekkeb: Vakıya mutabık olmayan bir bilgi hususunda kesin kanaat sahibi ve ısrarcı olmak.¹⁰

5 İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa* (Beirut: Darü'l-Cil, 1991), 1: 489. Bk. Zemahşerî, "Chl", *Esasu'l-Belâğa* (Beirut: Dâru İhayai'l-Türâsi'l-Arabî, 1422/2001).

6 Ebu'l-Feyd Muhibbuddîn Murtaza ez-Zebîdî, "Chl", *Tâcu'l-Arûs min Cevahiri'l-Kâmus*, 1. Basım (b.y., Matbaatu'l-Hayriyye, 1306).

7 İbn Manzûr, "Alm", *Lisânu'l-Arab* (Beirut: Daru Sadır, 1983), 4: 415; Ahmed b.Fâris, "Chl", *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*.

8 Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Çaribi'l-Kur'an* (Kahire: el-matbaatu'l-Meymeniyye, 1306), 209.

9 İbn Manzûr, "Chl", *Lisânu'l-Arab*, 11: 129-130.

10 Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Kulliyât*, 350; es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsiri Eşrafî'l-Elfâz*, thk. Muhammed Tütüncü (Beirut, Alemü'l-Kütüb, ts.), 407-409.

2. Câhiliyye Dönemi Şiirlerindeki Delâletleri

Câhiliyye kelimesi Arapların İslâm'dan önce içinde buldukları cehalet ve sapkınlığı tanımlamaktadır.¹¹ Yukarıda sunduğumuz bilgiler ışığında konuyu bir esasa bağlamak gerekirse; "cehl"¹² in akıl, tasavvur ve itikatla ilgili olduğu fakat aynı zamanda davranış ve fiillerle de ilgili olabileceği söylenebilir. "Cehl" in ilk anlamı *ilm* sahibi olmamak, ikinci anlamı ise hafiflik, önem-semezlik ve ciddiyetsizliktir.

Arapçada "cehl" kelimesinin taşıdığı gizli anlamlardan biri de "çevre" anlamıdır. Bu mana çölün "meçhel" ve "meçhel" olarak nitelenmesinden hareketledir. "Meçhel" ya da "meçhel" yer ve arazi manasına gelip, kişinin nerede olduğunu tam olarak bilmediği, bir işaret ve iz bulamadığı yerlerdir.¹² Câhiliyye şiirlerinde de "cehl" kelimesi, klasik Arapça sözlük yazarlarının ortaya koyduğuna benzer şekilde kullanılmaktadır. Antere b. Şeddâd (ö. m. 614) şu beyitte "cehl"i bu anlamda gelecek şekilde kullanır:

هَلَّا سَأَلْتَ الْخَيْلَ يَا ابْنَ مَالِكٍ إِنَّ كُنْتَ جَاهِلَةً بِمَالِمِ تَعْلَمِي.

"Ey Malik'in kızı, eğer benim (savaşırkenki) halimi bilmiyorsan onu atlara sorsaydın ya!"¹³

Burada "cehl" kökü bilmemek, bilgiye ihtiyacı olmak anlamındadır. "Cehl" kelimesinin klasik Arapçada en yaygın olan anlamı budur. Ancak "cehl" in bu anlamının İslâm'ın özellikle ilk döneminde pek vurgulandığı söylenemez. Zira "cehl" kelimesi daha çok başka semantik anlamlara vurgu yapılarak kullanılır.¹⁴ Öyle ki bu anlam, doğru ile yanlış ayırt etme kabiliyetini insana kaybettiren, aklî ölçünün karmaşık ve tutarsız hale geldiği kalbî bir duygu olup insanı düşüncesizlik ve kararsızlığa sevk eden bir duygudur.¹⁵ Nitekim İbn Kuteybe'nin de zikrettiğine göre Câhiliyye şairlerinden Âvf b. Âtiyye "cehl"i bu anlamda kullanmaktadır:¹⁶

وَقَالَتْ كَيْسَةُ مِنْ جَهْلِهَا أَشْيِيئاً قَدِيمًا وَحَلَمًا مُعَارًا.¹⁷

- 11 Abdüsselam Harun vd. *el-Mu'cemu'l-Vasit* (Mısır: Mısır Matbaası, 1380/1960), 1: 144.
- 12 ez-Zebidi, "Chl", *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus*; İbn Manzûr, "Amy", *Lisânu'l-Arab*.
- 13 Ebu Abdullah Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a* (Bağdat: Mektebetü'n-Nika', ts.), 159 (43. beyit).
- 14 Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, çev. Hilal Muhammet el-Cihad, 1. Baskı (Beyrut: Merkezü Dirasâti'l-Arabiyye, 2007), 332.
- 15 Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*.
- 16 İbn Kuteybe, b. Abdullah b. Müslim, *Te'vilu Muşkilil-Kur'an*, thk. Ahmet Sakr, 5. Baskı (Kahire: Matbaatü Mustafa Bâbî el-Halebî, 1373), 234.
- 17 el-Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyat*, thk. Hasan Sandûbî (Kahire: Matbaatü'r-Rahmaniyye, 1926), 412.

Bu anlamla irtibatlı olarak şairler dışı devenin "meçhel/michâl" olmasından bahsederler ki bu yukarıdaki ilim ve ma'rifet'in olmaması anlamının bir fer'i/bölümüdür. Yürürken farkına varmadan sahibini öldürebilecek kadar kendinden habersiz deveyi vasfederken şair Humeyd b. Sevr şöyle der:

جَهَوْلٌ كَأَنَّ الْجَهْلَ مِنْهَا سَجِيَّةٌ عَشْمَسَمَةٌ لِلْقَائِدِينَ رَهْوَقٌ.

"Cahildir ve bu onun bir karakteri gibidir / O kıymetli hayvan, ona binenleri neredeyse çığneyip öldürecek."¹⁸

"Cehl" kelime kökünün ikinci anlamı olan "hafiflik ve düşüncesizlik" ise, daha önemli bir anlam olup belirli bir davranış şekli ve modelini göstermektedir. En küçük bir ruhsal durum değişikliği ve tahrikte kendi üzerindeki kontrolü kaybeden ve bu hızlı parlama doğrultusunda da yapacağı işin sonuçlarını düşünmeden davranan bir davranış tipini gösterir. Bu kişilerin hem kendi duygu ve davranışları üzerinde kontrolleri yoktur hem de doğru ile yanlış ayırt etme noktasındaki yetersizliği sebebiyle olaylara göstereceği tepkiler belirsizdir.¹⁹

Hamsisa b. Cendel eş-Şebânî (حمصصة بن جندل الشيباني)'nin şiirinin şu beyti bu anlamı ifade etmektedir (beytin yer aldığı şiirde kabileler arasında çokça ce-reyan eden savaş, öldürme ve baskınlara atf yapılmaktadır):²⁰

وَلَقَدْ دَعَوْتُ طَرِيفَ دَعْوَةِ جَاهِلٍ سَفَهَا وَأَنْتَ بِمَنْظَرٍ لَوْ تَعَلَّمُ.²¹

Amr b. Gülsüm de bu anlamda şöyle der:

أَلَا لَا يَجْهَلُنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَا فَتَجْهَلُ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَ.

"Kimse bize karşı umursamaz ve hafif davranmasın / Ona bu "cehl" inin karşılığını kat kat ödetiriz."²²

3. "Cehl" ile "Hilm" Arasındaki İlişkisi

Mana bakımından cehl kavramına hilm/hilm kelimesinin mukabele ettiği görülmektedir. Hilm, kişide bu "cehl" in patlak vermesini engelleyebilecek gücün olması halidir. En sert tepkilerini ve çalkalanmalarını kontrol altına alabilen kişiye "hilm/halim" denir.²³ Muhadramûn'dan Hansâ (ö. 24) adındaki bir kadın şair de erkek kardeşini methederken söz konusu kelimeyi bu mada-nada kullanmıştır:

- 18 Hamid b. Sevr el-Hilâlî, *Divânu Hamid b. Sevr*, thk. Abdulaziz Meymenî, 1. Basım (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1951/1371), 36-37.
- 19 Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 318.
- 20 Avde Halil Ebû Avde, *et-Tatavvuru'd-Delali beyne Lugati's-Şi'r'i'l-Cahili ve Lugati'l-Kur'âni'l-Kerim*, 1. Basım (Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 147.
- 21 Ebû Saïd el-Esmaî, *el-Esma'iyyat*, thk. Ahmet Şakir ve Abdüsselam Harun, 7. Basım (Kahire: Daru'l-Maarif, 1993), 116.
- 22 Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, 184.
- 23 Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 318.

إِذَا مَا الْحَيِّ مِنْ طَائِفِ الْجَهْلِ حَلَّتْ.

"O hilm sahibi, kontrollü ve öfkesine hâkim bir genç / Bir baskı altına girdi mi "cehl" göstermeyen cinsten."²⁴

Öte yandan "cehl" belirli durumlarda aklın kontrolünden çıkmak anlamına geldiği için, haricî belirtileri ve neticeleri kişide çok çabuk görülür; Beni Dabbe'den bir şahıs bu durumu şiirde şu şekilde ifade etmiştir:

عَلَيْكَ بُرُوقُ جَمَّةٍ وَرَوَاعِدُ.

"Eğer sana hilm hâkim olmazsa "cehl" sona ermez / Kapkara bulutlar toplar ve şimşek çakar üzerinde."²⁵

Hilm ve "cehl" arasındaki zıtlık şair 'Amr b. Ahmer el-Bahilî (ö. 75)'nin şu istiaresinde de dile getirir:

وَدَهْمٌ تُصَادِيهَا الْوَالِدَاتُ جَلَّةٌ إِذَا جَهَلْتَ أَجْوَأَهَا لَمْ تُحَلِّمْ.

"Hizmetçiler nice büyük kazanlara yağcılık eder de kazanların içindeki kaynayıp galeyana geldiğinde "cehl" artık yatışmaz (hilm)."²⁶ Şair bu beyitte kazanı, istiare yoluyla insanı olmasına ait "cehl" ve hilm vasıflarına atfeder. İnsan kazana benzetilmiştir; Burada, ateş üzerinde kaynamakta olan kazan istiaresi "cehl" ve hilm vasıflarının karakterini çok iyi tavsif etmektedir.²⁷ Kanaatimizce "cehl" kelimesinin bu anlamı ayette geçen (حَمِيَّةُ الْحَاهِلِيَّةِ) ifadesinin anlamıyla da uyumludur. Yüce Allah şöyle buyurur: ﴿إِذْ خَلَّ الْأَيْدِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَاهِلِيَّةَ﴾ "O zaman inkâr edenler, kalplerine taassubu, cahiliye taassubunu yerleştirmişlerdi." (el-Fetih 48/26) Âyet-i Kerîme, putperest Arapların Allah'ın gücü karşısında boyun eğmenin tahammül edilemez bir alçalma olduğu hissinde olduklarını, bu sebeple onurlarını çiğnemeye yönelik güçlü bir arzu ve ihtiyaç duyduklarını ve Allah'a karşı boyun eğmeyi bu sebeple reddettiklerini bildirmektedir.²⁸ Onlar kendileri üzerinde ilahî ya da beşerî hiçbir güç ve yetki tanımak istememektedirler. Herhangi bir otoritenin emrine girmek ve kendilerinden bir şey yapmalarını istemek onlara göre aşağılanmadır. Zira kâfirlerin kalpleri, Allah'ın elçisine olan öfkeleri sebebiyle "الحَاهِلِيَّةِ/hâmiye" yani kaynamaya yüz tutmuş kazanlar gibidir. Onların bu Câhiliyye ahlâkları ve kibirli duruşları, -beşerî duygularını, fikri ve ruhi prensiplere bağlayan hiçbir düşünsel bilinç olmaksızın- kabile ve aşirete bağlılıklarını, ayrıca asa-

24 Ümmü Amr Tümadır bint Amr b. Haris b. Serid Hansa, *Divanu'l-Hansa* (Beyrut: Matbaatü Dari't-Turâs, 1388/1968), 19.

25 el-Ahfeş es-Sağîr, *Kitabu'l-Ihtiyareyn*, thk. Fahrüddin Kabâva (Dimeşk: Matbaatu Dimeşk, 1394/1974), 168.

26 Bahilî, *Divânu Amr Ahmer el-Bâhilî*, thk. Hüseyin Atvân (Dimeşk: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, ts.), 149.

27 Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 319.

28 Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 319.

biyet duygularını da harekete geçiren temel etkidir. Dolayısıyla insanların hangilerinin "cehl", hangilerinin de hilm vasfıyla niteleneceği ortaya çıkmış bulunuyor. Bu tür bir "cehl", "cehl" kelimesinin anlamlarından biri olan "ilm'in olmayışı" manasından çok, kişide kontrolün olmadığı bir davranış tarzını ifade etmektedir; Halîm ise bu anlamda câhilin tam zıttı olarak karşımıza çıkar ve tahrik esnasındaki duygusal durumlarını kontrol edebilen, duygularını bir çalkantıya sebep olmadan teskin edebilen kişiyi ifade eder.²⁹

Hilm, teemmül ve tefekkür merhalesine ulaştığında iki hali yansıtmaya başlar: Zayıflık ve güçlülük. Elimizde bulunan bilgilere göre Câhiliyyede hilm'in olumlu tarafının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu halîm kelimesinin "cehl" in zorlamasına karşı gücüyle direnen kişi manasında kullanılmadan anlaşılmaktadır. Bu bakımdan zayıf karakterli bir kişinin halîm diye nitelenmediği görülmektedir. Halîm kişi güçlü olup onu zorlayan her türlü şiddetli duruma karşı kendinde bir güç bulan kişidir.³⁰ Güçlü ve halîm bir kişilik ile olumsuz bir sıfat olan korkaklık arasındaki farkla ilgili olarak şair Salim b. Vabise şöyle der:

إِنَّ مِنَ الْجَلْمِ ذَلًّا أَنْتَ عَارِفُهُ وَالْجَلْمُ عَنْ قُدْرَةٍ فَضَّلَ مِنَ الْكِرْمِ

"Biliyorsun ki hilm'in zellilik içeren bir türü de vardır / Oysa gerçek hilm güçlü iken hilm göstermektir ki bu üstün bir ahlakî erdemdir."³¹ Dolayısıyla acizlikten değil de güç ve kuvvet olduğu halde gösterilen hilm gerçek anlamda bir hilm ve üstün kişilik özelliklerindedir. Gerçek hilm, beyitte de görüldüğü üzere, kişinin öfkesiyle hareket etmeye tam olarak muktedir bulunduğu durumda sükûneti ve ağır başlılığı tercih edebilmektir. Halîm kişi, düşmanına karşı müsâmaha ve hoşgörü gösterebilen, ona üstün olduğu halde lütufta bulunabilen kişidir. Bu şiirde şair öfke nöbetlerini yenmek için nasıl da sürekli bir şekilde çabalayıp sonunda buna kâdir olduğunu, -onu çekemeyen ve beğenmeyen kişiler bunun zıddını yapsa ve söyleseler bile- öfkenin sevk ettiği şiddeti uygulamaya karşı kendisini nasıl kontrol ettiğini anlatır.³² Kelime, Kays bin Zubeyr el-Abesî'nin dizelerinde de aynı anlamda geçmektedir:

أَطْنُ الْجَلْمِ دَلَّ عَلَيَّ قَوْمِي وَقَدْ يُسْتَجْهَلُ الرَّجُلُ الْحَلِيمُ

"Zannedersem bana hilmî kavmin öğretti / Hilm sahibi kişi bazen de dikkate alınmayabilir."³³Buna göre halîm, etrafındakiler kendisinin zayıf olduğunu

29 Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 321.

30 Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 321.

31 Ebû 'Alî Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî, *Şerhu Divâni'l-Hamâse*, thk. Ahmet Emin ve 'Abdu's-Selâm Hârûn, 2. Basım (Kahire: Matbaatu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1387/1967), 3: 1161.

32 Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 322.

33 el-Merzûkî, *Şerhu Divâni'l-Hamâse*, 1: 428.

düşünerek üzerine geldiklerinde güçlü ve sağlam kalan kişidir, O başkalarının bu cüretine karşı sağlamlığını korursa diğerlerinin bu "cehl"i zayıf kalacaktır. Hilim burada güç olarak tecelli etmektedir. Garika bin Müsafi' el-Abesi şöyle der:

حليم إذا ما الحليم زين أهله مع الجلم في عين العدو مهيب.

"Eğer kişi etrafını hilmi ile süslerse halimdir / düşmanın gözünde hilim ile heybet kazanırsa da."³⁴

"Cehl" kökünün üçüncü bir yapı unsuru daha vardır ki bu da aynı şekilde hilim ile ilgilidir. "Cehl" in bu üçüncü delâleti, ikinci delâletine bağlıdır ve ondan türer, onun sonucu olarak ortaya çıkar. "Cehl" in bu anlamı, insanın akli gücü üzerindeki etkisidir. Bu etki tabiatıyla olumsuz bir etki olup yıkıcı sonuçları vardır. Cehl'in karakteri bu şekilde olup devreye "cehl" girdiğinde beyin akli faaliyetini söndürür ve zayıflatır.

Cehalet genel bir kural olarak, akli tamamen ortadan kaldırmasa da etkinliğini azaltır, zayıflatır. Ancak akıl hilim ile birlikte bulunursa bu durumda akıl fonksiyonunu normal olarak yerine getirir.³⁵ Bu manaya yakın olarak, Hz. Peygamber döneminde yaşayan şair Ma'bed b. Alkame şöyle demiştir:

وتجهل أديتنا ويحلّم رأيتنا ونشتم بالأفعال لا بالتكلم.

"Aklimız hilim'li davranıyor (susuyor), ellerimiz "cehl" içinde / konuşarak değil fiillerle azarlıyoruz."³⁶ Görüldüğü üzere ellerin cehaleti ve aklın hilmi arasında işler gidip gelmektedir. Akıl hilim gösterip karşı tarafa bir şey söylemeyip susuyor. Ancak eller her zaman aynı hilmi gösteremeyip cahillik ediyor ve fiil olarak tepki veriyor.

Buradan hareketle "cehl" kelime kökünün üçüncü anlamına ulaşmaktayız ki bu da aklın işleri derinlemesine anlamaktan geri kalarak eksiklik göstermesi ve buna bağlı olarak işlerinde umursamazlık ve tutarsızlık içinde olmasıdır.³⁷ Ebû Züeyb el-Hüzelî'nin şu sözü de bunu vurgulamaktadır:

وأنسى نُسيبةً والجاهل الـ مُعَمَّرُ يحسبُ أي نسي.

"Ben Nüşeybe'yi unuttum (sanılmasın). Cahillikle boğulmuş kişi ise benim unuttuğumu zannediyor."³⁸ Bu dizeler Kur'an-ı Kerim'deki şu ayette cahil kelimesinin kullanımına tam olarak benzemektedir: ﴿يَحْسِبُهُمُ الْجَاهِلُ أَعْيَاءَ مِنَ التَّعَلُّبِ﴾ "Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder." (el-Bakara

34 Ebû Saîd el-Esmâî, *el-Esmâ'iyyat*, 100.

35 Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 327.

36 el-Merzûkî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, 1: 252.

37 Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 329.

38 Ebû Züeyb el-Hüzelî, *Dîvânü'l-Hüzelîyyîn* (Kahire: Daru'l-Kavmiyye li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1965), 1: 102.

2/273) Onların içinde buldukları fakirlik halini ise ancak hayat tecrübesi olan, basiret sahibi deneyimli kişiler anlayabilir. Deneyimsiz ve basireti eksik cahiller ise onları, açık bir emâre ve işaret olmadığı halde, kendi hesaplarınınca zengin zanneder. Dolayısıyla burada cahil'in anlamı, işin hakikatine nüfuz edemeyen ve işin sadece zahirine/dış görünüşüne bakarak onunla yetinendir. Bu kişide, fakirleri çevreleyen şartları anlamasına yardımcı olacak herhangi bir öngörü/hissiyat bulunmaz.³⁹

İzutsu'nun konu hakkındaki açıklamaları şu şekildedir: İffetlerini, en şiddetli fakirlik durumlarında dahi sıkıca koruyan bu bakımdan lütuf ve ihtişam içeren davranışları haiz fakir kişiler Kur'an'da zikredilmektedir. Bunlar fitri hayâları sayesinde böyle davranmaktadırlar ki hayâ, Hz. Peygamber'in en üstün takdirine ulaşmış ve dinin temel esaslarından kabul edilmiş bir davranış ve karakterdir. Kur'an-ı Kerim بحسبهم الجاهل ifadesini çoğu yerde yüzeysel bir bakış ve rast gele verilen hüküm ve kanaat anlamında kullanmıştır. Bu anlamıyla cehalet, görünür varlıkların ve olayların arka planında yatan gerçek ilahi iradeyi anlamaktan geri kalmayı ifade eder. Bu tür bir insan için tabiat-taki şeyler sadece tabii şeyler olup herhangi başka bir şey ile ilgili bir ipucu ve anlam taşımaz. O halde buraya kadar yaptığımız açıklamalardan anlaşılacağı üzere "cehl", açık dahi olsa dîni hakikatleri anlama noktasındaki eksikliği ifade eder.⁴⁰ Kur'an'da bu husus şöyle ifade edilmiştir: ﴿وَلَوْ أَنَّا إِذْ بَدَأْنَا بِآبَائِهِمْ أَلَمْ نَكُنْ جَنَّةً مَّوَدَّةً لَّهُمْ وَلَكِنَّا جَحِيمٌ مُّقْتَدِرِينَ﴾ "Eğer biz onlara melekleri indirseydik, ölümler de onlarla konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşalarına getirseydik, Allah dilemedikçe yine de inanacak değillerdi; fakat çocukları bunu bilmezler." (el-En'am 6/111) O halde Allah'ın bir ayetini inkâr eden bununla bağlantılı olarak diğer ayetleri de inkâr eder. Ayetlerin boyutlarını ve gayelerini kavrayamadığı için bu kişiler diğer ayetlere de iman etmezler. Taberî, Ebussuûd ve Zemahşerî gibi bazı müfessirler bu ayette birbirinden farklı görüşleri savunmuşlar ve ayeti, kişilerin imanının Allah'ın dilemesiyle olacağına vurgu yaparak irade ile irtibatlandırılmış ki kanaatimizce bu doğru bir tutum değildir.⁴¹ O halde bu kişiler, ayetler kendilerine açıklansa da iman etmeyeceklerdir. Aksine bu, onların cehaletine cehalet katacaktır. Zira bunlar ayetleri hafife almaktadırlar ve kendilerinde hilim sıfatı da yoktur.⁴² Ayetin (لكن أكثرهم يجهلون) kısmı cehaletin hilim'in zıddı olduğunu ima etmekte ve bunu onların alaycı tavırlarına bağlamaktadır. Yine bu istihza, onların büyükle-

39 Ebu Zehra, *Zehratü't-Tefâsîr* (b.y.: Daru'l-Fikri'l-Arabi, ts.), 2: 1032-1033; İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 3: 75.

40 Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 330.

41 Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli Âyi'l-Kur'an* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi ve Evladu, 1954), 9: 493; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 84; Ebussuûd el-Ammadi, *İrşadü'Âkil's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'an'il-Kerîm*, 4. Baskı (b.y.: Daru İhyai't-Türâs'il-Arabi, 1994), 3: 174.

42 Bk. İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 8: 7.

me ve kibirlerinden kaynaklanmakta, hakikati iştiklerinde umursamaz davranmalarıyla tam bir **"cehl"** görünümü vermektedir. Onlar hakikati kabul yönünde bir meydan okumaya karşı Câhiliyye hamiyetine bağlanmışlar, onları doğruya ulaştıracak hilm'i kaybetmişlerdir. Artık onların düşüncesi zayıf ve derinliği olmayan bir düşüncedir. Bu da onları umursamaz bir tavır ve tutarsız bir karara götürmektedir. Zira **"cehl"** burada insanın kendini görmekten aciz olması, kendini iyi takdir edememesi durumunu da kapsar. Zira kendini bilemeyen, kapasitesini yanlış değerlendiren insan, bu sebeple insanlık sınırlarının dışına çıkabilir. Kısaca **"cehl"**, bu anlamıyla akıl körlük ile yakın anlamlıdır. Kur'an **"cehl"** in bu yüzünü, konuyla sıkı bağı olan bir ayetle gözler önüne sermektedir: ﴿فَاتَّبِعُوا لَنْ نَكْفِيَهُمْ وَلَكِنْ تَكْفِيَهُمْ الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾ "Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur." (el-Hacc 22/46) Bu kişiler akıllarıyla dilsiz ve kördürler; Bunlardan yani **"cehl"** vasfı taşıyan kişilerden dini hakikatleri anlamalarını beklemek mümkün değildir.⁴³

Aklın körlüğü ileriye dönük işlerde kişinin belirli bir tavır takınmasını engeller ve kişiyi dalgaların sağa sola savurduğu odunlar gibi, kurtulacak bir yol bulamayan kişiler gibi yapar. Bu sebeple Âyet-i Kerîme bu anlamı tekit eder tarzda gelmiştir. Akıl ancak dengesini koruyor ve sakin bir şekilde ise düzgün çalışabilir; İşte **"cehl"** in bu semantik yapısı hilm'in akıl anlamına gelmesini anlamamızı kolaylaştırır. Akıl, akletme ve düşünmenin hakiki esasını temsil eden hilm'den daha dar anlamlıdır. Aradaki ince farklara dikkat ettiğimizde, hilm'in tam olarak akıl ile eş anlamlı olmadığını görürüz. Zira hilm, akıl faaliyetini mümkün kılan zihinde yerleşik bir durum olup aklın yeni ve doğru hükümler ortaya koyma noktasında sükûnetle ve sebatla çalışmasını sağlar. Fiili açıdan ise her ikisi tabiat olarak neredeyse aynı şeydir.⁴⁴ Hassan b. Sâbit (ö. 40) Haris b. K'âb oğullarını hicvederken sadedinde bulunduğu kelimeyi dikkat çekici bir tarzda şöyle kullanmaktadır:

حَارَ أَبْنُ كَعْبٍ أَلَا أَحْلَامَ تَرْجُوهُمْ
عَنِّي وَأَنْتُمْ مِنَ الْجَوْفِ الْجَمَانِيِّينَ
لَا عَيْبَ بِالْقَوْمِ مِنْ طُولٍ وَلَا عَظِيمٍ
جَسَمِ الْبَغَالِ وَأَحْلَامِ الْعَصَافِيرِ.

"İbn K'âb şaşırarak, hilmeliniz sizi bana sataşmaktan alıkoymuyor mu, içinizde ölü kalpler taşıyorsunuz, Bir kavmin iri yapılı ve uzun boylu olması ayıp değil, ben deni katırlar gibi ama akıl serçe kadar!"⁴⁵

Kur'an-ı Kerîm'e baktığımızda da ﴿إِنَّمَا تَأْتِيهِمْ أَحْلَامُهُمْ بِئِنَّمَا أُمُّ هَمِّ قَوْمٍ طَائِفَةٍ﴾ "Onlara akılları mı bunu emreder, yoksa onlar, azgın bir topluluk mudur?" (et-Tur 52/32) ayetindeki "ahlâm" kelimesinin beyitteki anlamda kullanıldığı "akıl-

43 İzutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 331.

44 İzutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 331.

45 Hassân b. Sâbit, *Dıvanu Hassan b.Sabit*, thk. Velîd Arafât (Beyrut: Daru Sâdir, 1974), 1: 219.

lar" manasına geldiği görülmektedir. Ayette zikredildiği kadarıyla müşrikler Hz. Peygamber'e şair ve mecnun demek suretiyle ona karşı taşkın davranmışlardır ki bu taşkınlık akıldan kaynaklanmamaktadır. Başka bir ayet söz konusu hakikati şöyle ortaya koymaktadır: ﴿وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ﴾ "Ve: Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, (şimdi) şu alevli cehennemin mahkûmları arasında olmazdık!" (el-Mülk 67/10) Buradaki esas nokta, Kureyş kâfirlerinin varmış oldukları küfür, aklın bir ürünü olmayıp heva, akıl kullanmayı ve asabiyyetin bir sonucudur. Kureyş "ahlâm" yani akıl ehli olarak bilinen bir topluluk idi. Bu çelişki ise akıl sahiplerine yakışmamaktadır. Zira kâhîn yaptığı işlerde son derece dikkatli ve ince bir zekâ sahibi iken, mecnun akıl kapanmış düşüncesi bozuk bir kimsedir. Bu takdirde ﴿أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَامُهُمْ بِهَذَا﴾ ifadesi kınama anlamı taşımaktadır. Yani akıl sahibi olanlar akıllarını hayatlarıyla ve gelecekleriyle ilgili konularda kullanmadıkları için bu kişilerin yaptıklarını akıl sahibi bir kimsenin yapması mümkün değildir. Görüldüğü üzere "câhil" kavramı Kur'an'ın kelime hazinesinde ve hayata dair izahatlarında önemli bir yer tutmakta olup inatçı kâfirlerin kalıplaşmış bu durumunu belirtmektedir. Buna göre cehalet, küfür (câhil: kâfir); hilm ise iman (halîm: mümin) ile birliktelik oluşturmaktadır.⁴⁶

4. Tefsir Literatüründe Cehalet Kavramı

A. Kur'an'da Cahiliyye Kelimesinin Türevleri

"جهل/chl" kelime kökü Kur'an'da yirmi dört kere kullanılmaktadır⁴⁷: a. Muzârî fiil şeklinde muhabat tâ (ت) ile (تجهلون) şeklinde dört kez; b. Ğâib yâ (ي) ile (يجهلون) şeklinde bir kez; c. İsm-i fail kalıbıyla (الجاهل) bir kez; d. İsm-i falinin çoğulu olarak (الجاهلين –الجاهلون) dokuz kez; e. Mübalağa siygasıyla (جهول) şeklinde bir kez; f. Sinâî mastar (جهالة) olarak dört kez; g. Sinâî mastardan yapılmış özel isim olarak (الجاهلية) dört kez geçmektedir.⁴⁸ Kökün tüm bu siygaları Câhiliyye şiiirinde de geçmektedir. Sadece sinâî mastar olan "Câhiliyye" kelimesi bundan istisnadır. Zira Câhiliyye kelimesi Kur'an'a ait bir terim olup içeriğinde pek çok anlam barındırmakta ve Kur'an'ın indirildiği dönemden önceki dönem göstermektedir.⁴⁹

Kur'an-ı Kerîm'in "جهل/chl" kökünü kullanımıyla bu kökün Arap şiiirinde ve Arapça sözlüklerdeki kullanımı arasında bazı farklar vardır. Ancak bu büyük bir fark değildir. Kur'an'ın kelimeyi kullanışı daha çok yukarıda izah

46 İzutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 338.

47 Muhammed Fuad Abdülbâkî, "Chl", *el-Mu'cemü'l-Müfreh li Elfâz'il-Kur'an*, 4. Baskı (Beyrut: Dâru'l Ma'rîfe, 1994/1414).

48 Salâh Hâlidî, *et-Teşîru'l-Mevdûi*, 1. Baskı (Amman: Dâru'n-Nefâis, 1418/1997), 91.

49 el-Hafız Celaluddin Suyûtî, *el-Müzhir fi Ulumi'l-Luga ve Adâbiha*, thk. Muhammed Ahmed Cadu'l-Mevla (Kahire: Matbaatü'l-Babî'l-Halebi, ts.), 1: 301.

ettiğimiz ikinci ve üçüncü semantik anlamla ilgilidir ki bu anlamlar Câhiliyye şiirinde az rastlanılan anlamlardır. Zira Câhiliyye şiiri daha çok kelimenin birinci anlamı (ilmin olmayışı) üzerinde odaklanmaktadır. ﴿وَحَاوَرْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ بِبَيْتِي إِسْرَائِيلَ الْبَيْتِ﴾ üzerinde odaklanmaktadır. “İsrailoğullarını denizden geçirdik, orada kendilerine mahsus birtakım putlara tapan bir kavme rastladılar. Bunun üzerine: Ey Musa! Onların tanrıları olduğu gibi, sen de bizim için bir tanrı yap! dediler. Musa: Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz, dedi.” (el-A'râf 7/138) ayetinde Benî İsrail'in cehaleti bilgisizlikleri sebebiyle olmayıp, tereddütleri sebebiyledir. Tereddüt eden de idrak edemez. İşte bu şekilde idraklerinin yüzeysel ve zayıf olması onların batıl inançlarını sağlam olandan ayıramamasıyla sonuçlanmıştır.⁵⁰ Mûsâ (a.s.)'nin onların yüzüne karşı söylediği cehaletleri, onların varlığı hakiki yapısına mütenasip olarak anlamadıklarını da göstermektedir.⁵¹ Bu söz İbn Abbas'a göre “Siz firavunun elindeyken Rabbinizin size yaptığı nimetleri bilemediniz.”⁵² manasına gelmektedir. Dolayısıyla chl kökü bu ayette yukarıda ele alınan üçüncü anlamda kullanılmıştır. Bu da aklın vazifesini tam olarak hatta neredeyse tümüyle yapamaması, işlerin ve olayların seyrini anlamaktan aciz olmaları anlamıdır. Ancak Taberî ve Ebussuûd burada “*cehl*”in anlamının ilmin zıddı ve marifetin bulunmaması demek olduğunu ileri sürseler de bağlamın bu anlamı gerektirmediği iktizasınca bu kanaatin uzak bir görüş olduğunu söyleyebiliriz.⁵³

Hz. Nuh (a.s.)'un kendini yalanlayan kavmine hitabında da chl kökünün kullanıldığı görülmektedir: ﴿وَنَادَىٰ إِلَىٰ أَهْلِهِ عَلَىٰ مَلَأَ إِنَّ أَخْرَجِي إِلَىٰ اللَّهِ وَمَا أَنَا بِطَارِدٍ الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ ﴿٥٠﴾ وَعَلَيْكُمْ وَعَلَيْكُمْ ﴿٥١﴾﴾ “Ey kavimim! Allah'ın emirlerini bildirmeye karşılık sizden herhangi bir mal istemiyorum. Benim mükâfatum ancak Allah'a aittir. Ben iman edenleri kovacak değilim; çünkü onlar Rablerine kavuşacaklardır. Fakat ben sizi, bilgisizce davranan bir topluluk olarak görüyorum.” (Hûd 11/29). Ayette zikredilen (تجهلون) kelimesi, yukarıda belirtilen ikinci anlamdan doğan üçüncü anlamda kullanılmıştır. Zira Nuh (a.s.)'un kavmi işlerin gidişatıyla ilgili akılsızca bir karar alıp Allah'a ve elçisine olan inancsızlıklarını bu karar üzerine bina etmişlerdir. Akıl onlarda artık ölü hale gelmiş dolayısıyla onlar da işlerin akıbetini göremez olmuşlardır. Düşünceleri bozulmuş, Nuh (a.s.)'dan yanındaki zayıf ve düşkünleri kovmasını istemişler, kendilerinin onlardan daha üstün olduklarını iddia etmişlerdir. Bu büyüklüklenmeleri onları, müminlerle alay etmeye ve gelecekleriyle ilgili kararlar

50 Muhammed Ebu Zehra, *Zehratü'l-Tefâsîr*, 6: 2942.

51 İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 9: 82.

52 el-Vahidî en-Nisâbü'l-İlmiyye, *el-Vasît fî Tefâsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, thk. Adil Abdülmecîd v.d. (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1995), 2: 403.

53 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10: 409; Ebussuûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, 4: 202.

vermede dikkatsiz davranmalarına sevk etmiştir. Kurtubî de ﴿وَلَكِنِّي أُرَاكُمْ تَوَدُّونَ﴾ ibaresinin “yanımdaki müminleri kovmamı istememez ve onlarla alay etmenizden ötürü sizi cahillik eden bir kavim olarak görüyorum” manasına geldiğini belirtmektedir.⁵⁴

Bu son iki ayette “*cehl*” kelimesi yukarıda beyan ettiğimiz anlamlarda kullanılmış olup ilmin ve bilginin olmayışı anlamında değildir. Zira fiil-i muzârî siygasıyla yani devam eden ve süreklilik taşıyan bir vasıf gibi kullanılmaktadır. Bu vasıf; alayları, hafiflikleri, basitlikleri ve işlerin hakikatini anlayamamaları sebebiyle onlara bitişik bir sıfattır. Eğer fiil ayette ilim ve marifetin zıddı olarak kullanılsaydı mazi siygasıyla “جهلتم” şeklinde kullanılırdı. Bu kişiler hak olanın karşısında batıl üzere bir araya gelen ve cahillikleri süreklilik arz eden kişilerdir. Dolayısıyla ayette onların kibir, egemenlik ve hafiflikten kaynaklanan taassup içindeki rastgele davranışları ve aklı devre dışı bırakan düşünce yapıları somutlaştırılmıştır.⁵⁵

Chl kelime kökünün mübalağa siygasıyla yer aldığı bir diğer ayet de el-Ahzâb 33/72. ayetidir: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأُولَئِكَ أَنْ تَحْمِلنَّهَا وَأَنْتُمْ نَسِيئُونَ ﴿٧٢﴾﴾ “Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.” Ayetteki (جهولاً) ifadesi deneyim ve akıl yürütme, aklı az kullanma, derin düşünememe, aldırmaçlık, vurdumduymazlık ve hafiflikten kaynaklanan gaflet hali manasına gelmektedir. İbn Abbas da kelimenin Allah'ın emri karşısında ilkellik ve basitlik (عجزاً) gösterme anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁵⁶

İnsan emaneti yüklendikten sonra bu emaneti koruyamamasının getireceği sonuçları takdir edemeyince kendine zulmetmiş, çizgi dışına çıkmış kendi konumunu ve geldiği kaynağı bilememiş olur.⁵⁷ Mâverdî, İbn Cüreyç'in *جهول* / *cehûl* kelimesinin işlerinin sonunu bilemeyen kişi manasına geldiğini ifade etmektedir. Böyle bir kişinin gaflet ve aldırmaçlığı, kendi akıbeti ile ilgili kötü sonuçlara uğramasını engelleyecek kararlar almasına yardımcı olacak doğru bir bilince sahip olmasının önüne geçecektir. Bu aldırmaçlık ve bilinçsizlik, hayatın akışıyla ilgili olanlar başta olmak üzere her türlü kararı alırken, dengeli bir anlayışa ulaşılmasını temin eden hilm vasfından yoksunluğa yol açmış ve yıkıcı sonuçlar doğuracaktır.⁵⁸ Tüm bun-

54 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Şeyh Hişam semîr el-Buhârî (Suudi Arabistan: Daru Alemlî'l-Kütüb, 1423/2003), 5: 26; Taberî, *Mecmeu'l-Beyân*, 5: 236.

55 Ebû Zehra, *Zehratü'l-Tefâsîr*, 7: 3701.

56 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 19: 205; Taberî, *Mecme'u'l-Beyân*, 8: 585.

57 Muhammed Fadlullah, *Min Vahiyi'l-Kur'ân*, 18: 362.

58 Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed ibn Habib el-Mâverdî el-Basrî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. Esseyid Abdulkmaksud (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992), 4: 430.

lar, emaneti yüklenen insanın Rablerinin emrine karşı gösterdikleri cehaletten kaynaklanmaktadır.⁵⁹

Kur'an'da حاحلین kelimesinin de birçok ayette kullanıldığı görülmektedir. Bu ayetlerden birinde şöyle buyrulmaktadır: ﴿عَذِّبْنَا وَنُزِّلْنَا بِالْقُرْآنِ وَبِالْحَقِّ وَالْحَقَّ وَالْحَقَّ﴾ ﴿“(Resûlüm!) Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir;” (el-A'râf 7/199) ayetindeki **“cehl”**, hilm'in zıddıdır. Bu onun delâlet ettiği anlamların ikincisidir. Allah Teâlâ elçisine cahillik edenlerden yüz çevirmesini emretmiştir ki bu, insanlara zulmeden ve taşkınlık yapanların olabileceğine dair Yüce Allah'ın bir te'dib ifadesidir.⁶⁰ Taberî ayetteki **“cehl”** kelime kökünün delâletinin, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e, Kureys kâfirlerinin akılsızlıklarıyla karşılaştığında nasıl davranması gerektiği ile ilgili bir tedip anlamı taşıdığı ifade eder. Zemahşerî ise ayetteki “cahillerden yüz çevir” ifadesi “Sefihlere aynı şekilde akılsızca mukabelede bulunma ve onlarla tartışmaya girme, aksine hilm sahibi ol ve onlardan gelen üzücü hareketlere tepki verme.” şeklinde izah etmektedir.⁶¹ Ayette geçen cahiller (الْحَاحِلِينَ) ifadesi “akılsızlar” anlamını karşılamaktadır. Zira kelimenin başındaki elif-lam (لح) istiğrak yani tüm câhil tiplerini içine almayı ifade eder. **“Cehl”**’in en büyüğü şirktir. Bir taş parçasının tanrı olarak kabulü en büyük cehalet ve akılsızlıktır. Dolayısıyla buradaki **“cehl”**, hilm ve rüşd’ün zıttıdır.⁶² Zira ‘cahiller’ derken burada kastedilen aslında müşriklerdir. Sonraları kelimenin bu delâleti değişmiş ve “cahilin” kelimesi **“cehl”** hususunda -sadece müşrikleri ifade eden bir kelime olmaktan çıkıp- umumi bir ifade haline gelmiştir.⁶³ Kur'an-ı Kerim'deki şu ayet de bu anlamda kullanılmıştır: ﴿سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا تَبْتَغِي الْحَاحِلِينَ﴾ “Size selam olsun. Biz kendini bilmezleri (arkadaş edinmek) istemeyiz (derler).” (el-Kasas 28/55) Buradaki cehalet kelimesi de hilm'in zıddı olup aldırmaçlık, hafiflik, kontrolsüzlük ve kötü ahlak anlamlarına gelir.⁶⁴ Ayetin anlamı “bu gibi kişilerle tartışmaya girmek, hatalarını onlara haber vermek ve onlarla karşılıklı ağız dalaşına girmek istemeyiz” demektir.⁶⁵

Diğer bir kullanımın Yusuf süresinde zikredildiği görülmektedir: ﴿قَالَ﴾ ﴿هَلْ عَلِمْتُمْ مَتَاعَكُمْ يُوسِفُ وَأُخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ حَاحِلُونَ﴾ “Yusuf dedi ki: Siz, cahilliğinizin yüzünden

59 Mâtürîdî, *Tevîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Hatice Boynukalın (İstanbul: Daru'l-Mizan, 2006), 11: 395; İzzüddin Abdulazız b. Abdusselam, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Abdullah el-Vehîbî (Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1426/1996) 2: 594.

60 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10: 645.

61 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Abdu's-Selâm Şahin (Beyrut: Darul-Kutubi'İlmîyye, 1995/1415), 2: 152.

62 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 8: 228-229.

63 Ebu'l-Ferec, Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1. Basım (Dimeşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1384/1964), 3: 308.

64 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 7: 230.

65 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, 7: 299.

Yusuf ve kardeşine yaptıklarını biliyor musunuz?” (Yusuf 12/89) Burada Yusuf'un kardeşlerinin cahilliğinden maksat ilimlerinin azlığı olmayıp dine bağlılıklarının ya da ahlak ve hilmilerinin azlığıdır. Bu mana Şair Mearrî tarafından şöyle kullanılmaktadır:

والجهل ذاء قد تَقَادَمَ عَهْدُهُ فِي الْعَالَمِينَ وَلَا يَزَالُ غَضَالًا.

“Cehl” kadim zamanlardan beri gelen, tüm dünyaya yayılmış ve hala daha dermanı bulunamamış bir illettir.⁶⁶

Sadedinde bulunduğumuz ayet hakkında Ebussuûd cahillerin “yaptıkları fiilin sonucunu bilmeyenler” olduğunu ifade etmekte ve bu ibare ile onlara tövbe etmelerinin tembih edildiğini kaydetmektedir.⁶⁷ Onların yaptıkları bu fiiller kendi hastalıklı ruhsal dürtülerinden ve beşerî arzularından kaynaklanmakta olup, kendilerindeki aldırmaçlık ve hafiflik sebebiyle akılsızca davranışlara ve sonucunu hiç düşünmeden kararlar almaya itmiştir. Ayetteki (حاحلون) ifadesi, kelime kökünün yukarıda belirtilen ikinci ve üçüncü anlamını yansıtmaktadır. Buna göre cahillik; hafiflik, aldırmaçlık, *hilmisizlik*, bilinçsiz ve hesapsız kararlar alma, olumsuz kararlarının sonuçları hakkında düşünmeksizin sadece kendi gurur; kibir ve hasetlerini besleyecek davranışlarda bulunmaktır. Kendilerine dini tebliğ eden ve hilm vasfına sahip Yakup (a.s.) ise onlara şöyle demiştir: “Yaptıklarınızın çirkinliğini bilmiyorsunuz ve zaten bu yüzden bu işi yaptınız.”⁶⁸ Benzer bir mana ﴿وَإِذَا خَاطَبْتُمُ الْحَاحِلُونَ قَالُوا سَلَامًا﴾ “Kendini bilmez kimseler onlara laf attığında (incitmeksizin) «Selam!» derler (geçerler).” (el-Furkan 25/63) ayetinde de görülmektedir. Burada **“cehl”**, hilm'in zıddı olup kastedilenler kâfirlerdir. Zira Müslümanlara bu şekilde eza ve laf atarak saldırıda bulunanlar onlar olup Yüce Allah bu noktada sefih kişilerin bu tavırlarına benzeri karşılık vermeleri gereğini müminlere öğütlemektedir.⁶⁹

B. Kur'an'da Cehâlet Kelimesi

Cehâlet/جهالة kelimesi ayetlerde, kelimenin yukarıdaki kısımlarda zikrettiğimiz **ikinci anlamı** yani hilmisizlik, aldırmaçlık, hafiflik anlamlarında kullanılmıştır. Kişinin bu hali kendisini dinî ödevleri yapmaktan geri bıraktığı görülmektedir. Bu, onların sorumsuzca yaşamlarının bir neticesidir. Cehalet kelimesinin geçtiği dört yer vardır ki bunların üçünde cehalet kelimesi ﴿يَتَمَلَّوْنَ الشَّوْءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَحْسَبُونَ﴾ yani kötülük kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır: ﴿“bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenler ...” (en-Nisâ 4/17),

66 Ahmet Nevfel, *Suretu Yusuf Diraseten Tahliyyeten* (Amman: Dâru'l-Furkân, 1420/1999), 531.

67 Ebussuûd, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, 4: 303.

68 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 92.

69 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 19: 69.

﴿ سِزْدَن كِمْ، بِلْمَیْرَکْ بİR كُوتُلُوكْ یَپَار، سَونْرَا اَرْدِیْنْدَان تَئْبَیْه اَدِیپ ... ﴾ (el-En'âm 6/54), ﴿ سَونْرَا سُؤْپَهْسِیْز رَbbِیْن، cَاهِیْلِیكْ سَیْبَیْیَیْلَیْ كُوتُلُوكْ یَپَاْن، سَونْرَا dَا بُونُون اَرْدِیْنْدَان تَئْبَیْه اَدِیپ ... ﴾ (en-Nahl 16/119), Dördüncü ayet ise (سوء) kelimesi yerine ﴿ ... فَتَبَيَّنُوا أَن نَحْمِلُوا قِطْمًا بِخَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِينَ ﴾ "... onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük ederseniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz." (el-Hucurât 49/6). Taberî ayet hakkında şunları kaydetmektedir: Allah'ın bu tür fiilleri yapanlara ne şekilde ceza vereceğini ve bu fiillerin haram olduğunu, bilmelerine rağmen bu fiilleri yapmak, ancak cahillerin, Allah'ın azabının büyüklüğünü bilmeyenlerin yapacağı bir iştir. Böyle bir şeyi (günahı, kötülüğü) bilerek yapmak, onu cehaletle yapmak demektir.⁷⁰ İbn Âşûr ise ayeti onların bir fikir oluşturmaktan o işi yapmaya başlamalarına yormaktadır.⁷¹ Cehalet kelimesinin delâleti de bu olup yapılan fiilin sonucunu idrak edebilecek bir basiret ve görüşten yoksun olmayı bildirir; O halde burada cehalet, ruhsal bir zayıflık, işin sonucunu hesap etme ve sonuçları bekleme noktasında bir vicdanî gaflet hâlidir.⁷² Bu kişilerin hafiflikleri ve aldırmaçlıkları, dini işleri, emir ve yasakları hafife almaları ve onlarla dalga geçmeleri sonucunu doğurmuş, beynin aklı kuvvetlerini susturmalarına yol açmıştır. Nefs ve hevâlarının isteklerine uymaları sonucu akılları zayıflamış ve bunun sonucu olarak günahlara dalmışlardır. Zira işlerin sonucunun ne olacağını görebilmek sadece akıl sahibi kişilerin yapabileceği bir husustur.⁷³

İkinci ayette (el-En'âm 6/54) ve üçüncü ayette (en-Nahl 16/119) de "cehl" kelimesi hilm'in zıddı olarak kullanılmıştır. Ebussuûd "cehl" in burada; kötülük, şehvet ve nefsanî isteklerin baskınlığı yüzünden işlerin sonuçlarını düşünmeme anlamına geldiğini ve "cehl" in sadece Allah'a karşı değil herkeşe karşı yapılabileceğini belirtmiştir.⁷⁴

Dördüncü ayete (Hucurât 49/6) gelince Taberî ayeti "Birilerinin iddiasıyla, suçsuz kimselere bir zararınız dokunmaması için iyice araştırın. Onların durumu hakkında bir bilgiye sahip değilken bir zarara sebebiyet vermeyin." şeklinde yorumlamaktadır.⁷⁵ Kurtubî de buradaki cehaletin 'hata' anlamında olduğunu kaydetmektedir.⁷⁶ Zemahşerî Kur'an'ın söz konusu kişileri, deneyim eksikliği ve idrak etme noktasındaki yanlışını açıklayarak, kamu ya da

70 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 6: 510-511.

71 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 4: 278.

72 Ebu Zehra, *Zehratü't-Tejâsîr*, 3: 1613.

73 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 6: 259; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 166.

74 Ebussuûd, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, 5: 148.

75 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 21: 353.

76 Kurtubî, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, 8: 312.

belirli fertlerin yararı ile ilgili bazı sonuçlar doğuracak hususlarda bir haber kendilerine geldiğinde daha sağlam kararlar alabilmek için akıllarını daha derinliğine kullanmaya çalıştığını belirtir. Burada cahiller kelimesinden kastın, işin hakikatini bilmeyen, olayın gerçek yüzünü bilmeyenler olduğunu da ilave eder.⁷⁷ İbn Âşûr ayetin (تقصيبوا قوماً بجهالة) kısmında, bâ (بـ) harfi cerrinin ta'diye (geçişlilik) anlamına geldiğini belirtir. Dolayısıyla "cehalet sonucunda bir kavme sataşip zarar verirsiniz" anlamına gelmektedir.⁷⁸

Ayette söz konusu edilen yönlendirme ve öğüt, sadece bir habere dayanarak iyice araştırmadan insanlara zarar verilmemesi, işin gerçek yüzünün araştırılmasının gerekliliği ile ilgilidir.⁷⁹ Dolayısıyla ayet Müslümanlar hakkında isabetli bir hüküm verebilmek yahut bir kişi ya da kişilerle ilgili bir karar alırken, hilm, teennî ve sabırla hareket edip karar almaya Müslümanları teşvik etmektedir. Aksi bir davranış ise zulme yol açacaktır. Zira böyle bir hüküm, işlerin hakikatini yeterince ölçüp biçmeden, bu noktadaki bir eksiklikten yani aldırmaçlıktan kaynaklanmış olacaktır.

C. Kur'an'da Cahiliyye Kavramının Kullanımı

"Câhiliyye" kelimesi Kur'an-ı Kerim'de dört yerde geçer: ﴿ يَطْلُونُ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ﴾ "Allah'a karşı haksız yere cahiliye devrindekine benzer düşüncelere kapılıyorlar," (Âl-i İmrân 3/154), ﴿ أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَنْتَوُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ ﴾ "Yoksa onlar (İslâm öncesi) cahiliye idaresini mi arıyorlar? İyi anlayan bir topluma göre, hükümlerini Allah'tan daha güzel kim vardır?" (el-Mâide 5/50), ﴿ وَتَمَنَّى فِي ثِيَابِكُمْ وَلَا تَتَزَكَّى لَتَجِدَنَّ فِي ثِيَابِكُمُ الْعِلَاجَ الْأُولَى ﴾ "Evlerinizde oturun, eski cahiliye âdetinde olduğu gibi açılıp saçılmayın." (el-Ahzâb 33/33), ﴿ إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي "O zaman inkâr edenler, kalplerine taassubu, cahiliye taassubunu yerleştirmişlerdi." (el-Fetih 48/26). "Câhiliyye" kelimesi Kur'an-ı Kerim ile kullanılmaya başlanan bir kelime olup Arap şiirinde ya da sözlerinde bu kelimeye rastlanılmamaktadır.

Âl-i İmrân sûresinde geçen ﴿ يَطْلُونُ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ طُغْيَانُ الْجَاهِلِيَّةِ ﴾ (Âl-i İmrân 3/154) ayetindeki "Câhiliyye" kelimesi üzerinde durarak tahlil yapmak gerekirse; Uhud savaşında haklarında bu âyetin indiği kişiler, içlerinde ayetin inmesine sebep olacak bazı düşünce ve inançlar taşıyorlardı. Taberî diyor ki: Câhiliyye Arapları yani müşrikler Allah hakkındaki zanları gibi asılsız zanlar taşıyorlar, yani Allah hakkında kuşku duyuyorlar, Hz. Peygamber'i yalanlıyorlar ve Allah'ın, peygamberini kendi haline (yardımsız) bırakacağını sanıyorlardı.⁸⁰ Onların imanı zayıftı, müminlerle münafıklar arasında bir yerdediler. Çün-

77 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 16.

78 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 26: 232.

79 Muhammed Fadlullah, *Min Vahyil-Kur'an*, 21: 141.

80 Taberî, *Câmi' u'l-Beyan*, 6: 154.

kü münafıklar Hz. Peygamberle birlikte Uhud savaşına çıkmamışken onlar çıkmışlardı. Ne var ki çıkışları, ganimet elde etme arzusu ve durumlarının müminler tarafından anlaşılması korkusu sebebiyle idi. Müşrikler; Hz. Muhammed'in peygamberliğinin batıl olduğunu ve Allah'ın ona yardım etmeyeceğini sanıyorlardı. Nitekim Câhiliyye Arapları, yani İslam öncesi dönemdeki putperestler de ileride açıklayacağımız batıl düşüncelere sahiptiler.⁸¹ Bu kötü düşünce sahipleri "Bizim bu işte (emr) herhangi bir çıkarımız var mı?" (Âl-i İmrân 3/154) ayetinde de ifade edildiği gibi, liderlik elde etmek istiyorlardı. Ayetteki (emr) kelimesi liderlik anlamındadır, Nitekim aynı kökten türetilen "el-imâra" (الإمارة) ve "üli'l-emr" (ولي الأمر) kelimeleri de bu anlama gelmektedir. Bu da onların lider olarak kabul edilme ve savaşa çıkıp çıkmama kararında görüşlerinin dikkate alınmasını istediklerini göstermektedir.⁸²

Öte yandan müşrikler, kendileri için bir yönetim merkezi kurmak ve Uhud sonrasında yetkiyi ellerine almak istiyorlardı. Çünkü Uhud savaşında şehir dışına çıkmanın bir hata ve yanlış olduğu görüşünü savunmuşlardı. Şu halde bu kimselerde kibir, böbürlenme, haddini aşma, kendi çıkar ve mevkini düşünme, hiçbir otoriteye boyun eğmeme belirtileri baş göstermişti. "Allah hakkında Câhiliyye zannı gibi, hak olmayan bir zan besliyorlar." (Âl-i İmrân 3/154) ayeti ile nitelenen bu kimselerin kalplerinde isyan ve büyülenme duygusu ortaya çıkmıştır. Bunlar, Allah'a Rabbine güvenen ve boyun eğen, Allah'ın kendisi için hayırdan başka bir şey dilemeyeceğini ve kişinin başına bir musibet geldiğinde bunun Allah tarafından bir imtihan olduğunu bilen bir kulun teslimiyeti gibi teslim olmamışlardı. Müşriklerin anlayışına göre Allah onlara her halükarda hayır, rızık ve bereket vermeliydi. Bunlar kendilerinden esirgendiğinde ise ayak diriyorlar ve yön değiştiriyorlar, Allah'ı ancak kendi çıkarlarına göre değerlendiriyorlardı. Bu kaniya varmalarına sebep olan inançları Allah'ın kendilerine mal, evlat gibi nimetler bahşetmesi ve bunları ellerinden almaması idi. Dolayısıyla daimi bir nimet içinde olmaları onların hak yolda olmalarının da bir göstergesi idi. Bir şekilde herhangi bir nimetten kısmen yahut tamamen mahrum edildiklerinde bunun Allah'ın bir imtihanı olduğunu düşünmüyorlar, Allah'ın kendilerini yaptıkları yanlış şeyler sebebiyle cezalandırdığını tasavvur ediyorlardı. Diğer taraftan Hz. Peygamber'e ve İslam'a yönelik şüphelerini ifade etmeye başlıyorlardı. Onlar dine sadece menfaatleri açısından yaklaşıyorlardı. Eğer Müminler hak yolda iseler daima müminlerin kazanmasını ve Allah'ın kendilerini imtihan etmesi gerektiğini düşündüklerinden, savaşta ya da barışta bazı kayıplara uğ-

81 Vahidi, *el-Vasıt*, 1: 507. Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Tevîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 452; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, 2: 242; Tabersî, *Mecma' ul-Beyân*, 2: 863.

82 İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 4: 135.

rarlarsa dinden dönüyorlardı,⁸³ İşte bu şekilde dünyaya maddi açıdan bakıyorlardı. Bu, düşünce çizgisinde, Allah, varlık ve insan tasavvurunda haktan uzaklaşmış olan Câhiliyye zanları sebebiyledir. Çünkü doğru tasavvur "insanın çeşitli maslahatlarını, hayatın her alanını kapsayacak biçimde gözetmek" şeklinde olmalıdır. Bir kişinin veya toplumun önüne bazı engeller koymakta da bazı maslahatlar bulunabilir. Şöyle ki bu engeller, tutumların güçlenmesine, kişiliğin oturmasına ve deneyim kazanmaya vesile olur. Başlangıçtaki bazı zorluklar sonuçta rahata kavuşmanın aracı olabilir.⁸⁴ Söz konusu kişiler ise kendi çıkarlarından başka bir şeye bakmıyor ve önemsemiyorlardı. Dolayısıyla da ileriye ve derinde olamı göremiyorlar; işlerin neticesinin ne olacağına bakmıyorlardı. Tek kaygıları kendileridir. İslam'ın zafer kazanması veya yenilgiye uğraması onlar için önemli değildir. Hz. Peygamber'in durumunu da önemsemeyizler, Hatta bu zulüm ve yanlış düşünce, onları insanın insanı bilmemesinden Allah'ı bilmeme noktasına taşımıştır. Nitekim ayette "Allah hakkında hak olmayan bir zan besliyorlar." (Âl-i İmrân 3/154) buyurulmuştur. Allah hakkında söz konusu olamayacak ve beslenmesi gerekenden -ki bu, adalet, yardımlaşma ve sebat vaktinde destek olmadır- başka bir zan besliyorlar. Ayette, atf-ı beyan ile "hak olmayan" bu zannın ne olduğunu açıklanarak "Câhiliyye zannı" denilmiştir. Çünkü Câhiliyye Araplarının özelliği, işler istedikleri doğrultuda yürümediklerinde, mesuliyeti kendilerinden uzaklaştırarak o işte herhangi bir mesuliyetleri olmadığını iddia etmeleridir.⁸⁵

Cehl kavramı yukarıdaki şekilde tefsir edildiğinde eski kullanımından (âyet indiği sırada) başka bir anlama büründüğü söylenebilir. Çünkü yapısında köklü bir değişiklik olmuştur. Şöyle ki bu tefsir ile "**cehl**", yatay bir ilişki (insan-insan) olmaktan çıkmış insanla Allah arasındaki ilişkiye dönüşmüştür. Çünkü biz putperest Arapların Allah'a karşı cahilce bir tutum takındığını görüyoruz ki bu Kur'an'ın bakışı ile insan açısından makul olmayan yüzsüzce bir tavrıdır. Çünkü o, esas itibarıyla bir kuldur ve ona kulluktan başka bir harekette bulunması yaraşmaz. Bu sebeple Allah'a karşı olan bu anlamı ile cehaletten sıyrılması gerekir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de, münkirlerin düşmanlığı ve boyun eğmemesi, cahiliye tutuculuğundan miras kalan kibrin son noktası olarak kabul etmiştir. Ancak bu, müminin Allah'a karşı, "**cehl**"ın zıttı olan hilim tutumunu benimsemesini gerektirmez. Çünkü Kur'an'da (Allah'a karşı) hilim, insanın sınırını aşmış sayılmasını gerektiren bir fiil olup kusur olarak "**cehl**" tutumundan geri kalmaz. Aksine müminin Allah'a teslimiyet ve

83 Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammed Selman Çalışkan, "Kur'an'da Mekke Müşriklerinin Ahiret İnançları ile Hayra Engel Olmaları Arasındaki İlişki", *İslâmî İlimler Dergisi* 11/1 (2016): 67-91.

84 Muhammed Fadlullah, *Min Vahyî'l-Kur'ân*, 6: 322.

85 Muhammed Ebu Zehra, *Zehratü'l-Tefâsîr*, 3: 1461-1462.

tevazu ile yönelerek hilm düzeyini de aşması gerekir, Ondan istenen mutlak boyun eğmedir. Boyun eğme bu dereceye ulaşınca hilm olmaktan çıkar ve islam (tam teslimiyet) olur, Çünkü insanın Allah'a karşı, hilm sahibi olması değil, ancak teslim olması düşünülebilir. Kur'an'a göre sadece Allah hilm sahibi olmaya layıktır, başkası değil. Böylece İslam'ın (müslüman olmanın) hilm devamı ve ileri bir aşaması olduğunu görüyoruz.⁸⁶

Bu konunun başında karşıtlık, "**cehl**" ve hilm sıfatları arasındaydı. Şimdi ise (yani Kur'an'da), yeni birçok kavramın ortaya çıkmasından dolayı -ki "islam" kavramı bunlardan delaleti en çok olandır- "**cehl**" kavramının karşıtı olarak kullanılan hilm kavramının yeri boşalmıştır. Aynı zamanda Kur'an'ın âlem tasavvurunda inatçı kâfirler için örnek bir tutum olarak çok önemli bir role sahip "cahil" kavramı kaldırılarak yerini çok daha önemli olan "kâfir" kavramına bırakmıştır. Sonuç olarak bu durum, yeni bir karşıtlığı, "Müslüman" ve "kâfir" karşıtlığını ortaya çıkarmıştır.⁸⁷ Önceden ise bunun yerinde "**cehl**" ve "hilm" kavramları bulunuyordu. Çünkü şirk ve küfür burhansız bir iddiadan ibarettir. Allah Teâlâ "Kim burhanı olmadan Allah'la beraber başka bir tanrıya kulluk ederse onun hesabı Rabbi katında görülecektir. Gerçek şu ki kâfirler kurtuluşa eremezler." (el-Mü'minün 23/117) buyurmuştur. Şu halde önceki ayet ortaya koyuyor ki Kur'an'ın ürettiği "Câhiliyye" terimi, İslam öncesi Arapların yaşadıkları çürük saplantı, aşırılık ve akılsızca bir hayatın alınmasıdır; Onlar putlara tapıyorlardı, İnançları batıldı, Dini yaşantıları akılsızcaydı. Davranışları, adeta bağırarak kibirlerini, kendilerini başkalarından üstün gördüklerini, hayatı kararlar alırken akılsızca davranarak öfkeli ve aceleci bir tutum sergilediklerini ortaya koyuyordu. Dolayısıyla Müslüman'ın onların davranışlarını kendine model almaması ve onların inancını benimsememesi gerekiyordu. Çünkü "Câhiliyye" kavramı, İslam döneminde bi'set öncesindeki zaman dilimini, yürürlükte olan örf, dinî yaşayış, adetler, gelenekler, davranış modelleri ve muameleleri ifade etmek için ortaya çıkmış bir isimdir.⁸⁸ Geriye, üzerinde duracağımız "Câhiliyye hükmü" ve "Câhiliyye açıklığı" (teberrüc) kavramları kalmıştır.

"Câhiliyye hükmünü mü istiyorlar? Kesin inanmış bir topluluk için kimin hükmü Allah'ın hükmünden daha güzel olabilir ki?" (Mâide 5/50) ayeti hakkında Ebussuûd şöyle demektedir: Câhiliyye'den kasıt, hükümlerde sapmayı ve bir tarafı kayırmayı gerektiren nefsin tutkusuna (heva) tabi olmuş cahil millettir. Bu, kitap ehli olmaları sebebiyle Yahudiler için kullanılan bir ifadedir. Onlar kitaptan ve vahiyden çıkmayan, tutku ve cehaletten ibaret olan

86 İzutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 335-337.

87 İzutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*, 338.

88 Ebu Hilal el-Askerî, *Kitabu'l-Evâil*, thk. Velid Kassab, Muhammed el-Mısrî (Beyrut: Darul-Mutavassıt, 1400/1980), 1: 104. Ayrıca bk. İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, 4: 136.

Câhiliyye hükmünü istemektedirler. Câhiliyye ehli ve hükümleri, (insanda, statüde, makamda, malda ve toplumsal mevkideki) üstünlüğe itibar eder. Hevaya uymaları sebebiyle de haklar zayı olur; Çünkü Nadîr oğulları ve Kureyze oğulları Yahudileri Hz. Peygamber'den (s.a.v.) aralarında vuku bulan bir adam öldürme hadisesinde Câhiliyye ehlinin hükmü olan üstünlük esasına göre hüküm vermesini istediler.⁸⁹ Hz. Peygamber de (s.a.v.) "Öldürülenler birbirine eşittir" buyurdu, Nadîr oğullarının "Biz buna razı olmayız" demeleri üzerine "Câhiliyyenin hükmünü mü istiyorlar?" (el-Mâide 5/50) ayeti nazil oldu. Şu halde buradaki "Câhiliyye" kelimesinin ilim ile uzaktan yakından ilgisi olmayıp "Allah'ın hükmü'nün karşıtı olarak kullanılmıştır. Çünkü Allah'ın hükmü hak ve adaletle uygundur; Câhiliyye hükmünde ise heva ve zulüm vardır.⁹⁰

Bir diğer ayette de "Evlerinizde kalın ve ilk Câhiliyye açıklığı gibi açılıp saçılmayın" (Ahzâb 33/33) buyrulmuştur. Yani kâfir Câhiliyye ehline benzererek İslam döneminde Câhiliyye eseri olan açıklıktan dem vurmamın.⁹¹ Bundan kasıt, süslenerek rezalet, fesat ve Allah'a isyana yol açan bilinçsiz davranışlardır. Çünkü böyle bir fiil, dini hakkiyle kavrayamamaktan kaynaklanır. Bundan dolayı "Câhiliyye açıklığı gibi açılıp saçılmayın." buyrulmuştur. Çünkü Câhiliyye döneminde kadınlar ziynet yerlerini gösteriyorlar, bedeni örtmeyen giysiler giyinerek çarşı pazara çıkıyorlardı.⁹² "Câhiliyye" kavramının ilk geçtiği ayetler, İslam öncesi putperest Araplar döneminde insanların yaşadığı tutuculuk, aşırılık ve akılsızlıktan bahseder. (Âl-i İmrân 3/54; el-Fetih 48/26). Sonraki ayetler Câhiliyye açıklığını merkeze almıştır ki bu da o dönemin bozuk toplum düzeninin bir yönüdür (el-Ahzâb 33/55). Daha sonra "câhiliyye hükmü"nden söz eden (el-Mâide 5/50) ayet ise Hz. Peygamber'in vahye ve Kitab'a dayalı hükmüne karşılık hevaya ve statü üstünlüğüne dayalı anlayışlarına vurgu yapar ki bu, Allah'ın hükmü ile Câhiliyye hükmünün yani putperest kâfirlerin hükmünün karşılaştırması anlamına gelir. Ahmed Emîn de "câhiliyye" kavramı, ilmin karşıtı olan "**cehl**" ile değil, akılsızlık ve kibir anlamına gelen "**cehl**" ile ilintilendirmektedir.⁹³

Sahihlerde ve Sünenlerde ifk hadisesi ile ilgili olan bir rivayet de bunu gösterir. Şöyle ki; Evs kabilesinin reisi olan Sa'd b. Muaz ayaklanarak "Ey Allah'ın Resulü! Bu iftirayı çıkaran bizden (yani Evs kabilesinden) ise onu öldürürüz. Hazrec kabilesinden ise kalkarız ve Allah'ın hükmünü yani sen

89 Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akl's-Selîm*, 3: 47.

90 Azimâbâdî, *Avnu'l-Ma'bud Şerhu Ebî Dâvud* (Beyrut: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1969), 12: 133.

91 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5: 42.

92 Vahidi, *Vasit*, 3: 469.

93 Ahmed Emin, *Fecru'l-Islam* (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1969), 70.

ne emredersen onu uygularız.” demişti, Bunun üzerine Hazrec’in reisi olan Sa’d b. Ubâde’nin Câhiliyye damarı tutarak (بِحَيْثُكَ الْخَمِيَّةُ) hemen ayağa kalktı ve “Yalan söyledin” dedi,⁹⁴ Bunun üzerine insanlar hemen dalaştılar ve Hz. Peygamber’in araya girmesiyle yatıştılar. Sonra Sa’d b. Ubâde bu yaptığına pişman oldu, Buradaki “Câhiliyye damarı tuttu” ifadesi “gururu onu öfkelen-dirdi ve cahilce bir davranışa sevk etti” demektir.⁹⁵

Görüldüğü üzere Kur’ân’da geçen “*cehl*” ile ilmin karşıtı olan cehalet kastedilmemiştir. Aksine yukarıda açıkladığımız ikinci ve üçüncü anlamlar ile örtüşmektedir. “Câhiliyye” kavramı, Kur’ân-ı Kerîm’in kullandığı en meşhur kavramlardan biridir. Buna delil olarak Câhiliyye döneminin, dönemin aklı, edebî, toplumsal, dinî vs. hayatını ele alan kitaplara bakmak yeter. Denilebilir ki “Câhiliyye” kavramı; düzeninde, davranışlarında, ahlak ve muamelelerinde Allah’ın hükmüne boyun eğmeyen bütün toplumlar için kullanılan bir istilâh ve kavram olmuştur. *Yirminci Yüzyılın Câhiliyyesi* ve *Yeni Câhiliyye* gibi adlar taşıyan eserlerin yazılıyor olması da bu düşüncemizi destekler niteliktedir.⁹⁶

Şimdi de sadece Medine’de inen surelerde -ki bu Medenî sûreler Âl-i İm-rân, Mâide, Ahzâb ve Fetih sûreleridir- zikredilen “Câhiliyye” kavramı üzerinde biraz duralım,

“Câhiliyye” kavramının sadece Medenî sûrelerde yer almasının muhtemel sebebi, hukukî düzenlemelerin ve hükümlerin Medine döneminde tamamlanması, Yahudiler, Hıristiyanlar, münafıklar ve müşrikler gibi İslâm’a düşmanlık eden grupların Medine’de gün yüzüne çıkması, İslâm’a aykırı batıl prensipler, düşünce ve tasavvurların iyice belirginleşmesi sonucunda bunların nakzedilmesi ve İslâm’a aykırı olan davranış kalıplarıyla savaşılmıştır. Bundan dolayı “Câhiliyye” kavramı dört surede de yergi üslubuyla zikredilmiş ve bütün bunlar, ancak Medenî surelerde tamamlanmıştır. “Câhiliyye”, putperest, tahrif edilmiş ve batıl inançların ve İslâm’ın ruhuyla bağdaşmayan batıl tasavvur ve düşünce kalıplarının tümüdür.⁹⁷

Daha sonra İslâm dönemi şairleri bu kavramı eşsiz bir biçimde aydınlatmışlardır. Mesela muhadram şairlerden olan İbn Mukbil şöyle der⁹⁸:

94 Müslim, *Sahihi’l-Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, ts.), 4: 2134 (“Tevbe”, 2770).

95 Zeynüddin Abdürrahim el-İraki, *Takribu’l-Esanid ve Tertibu’l-Mesânid*, thk. Abdurrahman Muhammed Ali (Beyrut: Daru’l-Kütubi’l-İlmiyye, 2000), 8: 57. Ayrıca bk. Nevevi, *Şerhu Sahihi Müslim* (Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, ts.), 17: 110.

96 Avde Halil Ebu Avde, *et-Tatavvuru’d-Delali beyne Lugati’ş-Şi’ri’l-Cahili ve Lugati’l-Kur’âni’l-Kerim*, 150.

97 Salah el-Halidi, *et-Tefsiru’l-Mevzû’i*, 171.

98 Yakut el-Hamevi, *Mu’cemu’l-Büldan* (Beyrut: Daru’l-Fikr, ts.), 3: 52.

هل عاشق نال من دهماه حاجته في الجاهلية قبل الدين مرجوم

“Dinden önce Câhiliyye döneminde içine işlemiş olan bir ihtiyaca nail olan aşık recomedilir mi hiç?”

Kur’ân’da geçen sefeh (سفه) ve dalâl (ضلال) kelime/türevleri cehalet’in sıfatı iken, yine Kur’ân’da kullanılan ifk (افتك) ve ameh (عمه) kelime/türevleri cehalet’in sonuçlarındandır. Bu konu müstakil bir araştırma konusu olup, ayrı bir çalışma olarak ele alınmalıdır.

D. Kur’ân’da Chl Kökünün Bilgisizlik Anlamı

Yukarıdaki ifade ettiğimiz üzere Arapça Sözlüklerine bakıldığında “جهالة/ Cehâlet” kavramının bilmemek/bilgisizlik anlamını ifade ettiği görülmektedir. Ancak Kur’ân kelime hazinesine göre bu anlam çok kullanılmamaktadır. Kökün sözlüklerdeki anlamıyla sadece şu ayette kullanıldığı görülmektedir: ﴿لَلْفُرَّاءِ الَّذِينَ أَحْصَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَضِيْعُونَ شَرْقًا فِي الْأَرْضِ بِخَسْبِهِمْ الْحَاجِلِ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعْقِبِ تَرْفَعُهُمْ بِسَيِّئَاتِهِمْ لَا﴾ “Kendilerini Allah yoluna adayan (bu yüzden) seyahat ve ticarete imkân bulamayan yoksullara verin. Yoksulluklarını gizli tuttukları için bilmeyen onları zengin sanır. Kendilerini simalarından tanırısın. Onlar insanlara asla el açmazlar. Hayır için yaptığınız her harcamayı Allah hakkıyla bilmektedir.” (el-Bakara 2/273)

Sonuç

Arapça klasik sözlükler ve Câhiliyye şiiri gibi metinleri inceledikten sonra, özel semantik alana sahip küllî bir kelime hazinesi taşıyan Kur’an’a müracaat ederek “جهل/chl” kelimesinin Kur’ân içindeki tahlili yapılmış ve bu kavramın barındırdığı en temel delâletler ortaya konularak incelenmiştir. Kur’ân ve Tefsir literatürünü esas alan bu makalede, yukarıda aktarılan kelime ve kavramların, yakın anlamlılık ve zıt anlamlılık bakımından “جهل/chl” kelimesinin köküyle olan irtibatları da ortaya konulmak suretiyle tahlil edilmiştir. Bu tahlil sonucu “جهل/chl” kavramının anlam alanı ile ilgili ana esas ve ipuçları belirlenmiş, özellikle “hilm” ve “İslâm” kelimeleriyle ilgili geleneksel olarak devam eden bazı yaygın yanlış kavrayışlar giderilmeye çalışılmıştır.

Cehalet; Sözlükte hafiflik, basitlik, başıbozukluk ve ilme sahip olmama anlamına gelir. Câhiliyye kelime hazinesinde ise sözlük anlamlarıyla birlikte aklın denetiminin dışında olma, insanın akli kudretine olumsuz etki eden kuvvet gibi anlamlara gelir. Yine Câhiliyye kelime hazinesinde “*cehl*”, “hilm”in zıddı; Kur’ân kelime hazinesinde ise İslâm’ın zıddıdır. Cahil kelimesi kâfir kelimesine denk olup, “halîm” ifadesi de Müslüman kelimesine denktir. Kur’ân’ın kelime hazinesinde cehalet kelimesi yüzeysel karar ve basitlik gibi akli körlük ve küfre paralel anlamlarda da kullanılmaktadır.

Kaynakça

- Abdülbakî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemü'l-Müfheres li-Elfâz'l-Kur'an*. 4. Baskı. Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1414/1994.
- Abdüsselam Harun vd. *el-Mucemu'l-Vasit*. Kahire: Mısır Matbaası, 1380/1960.
- Ahfeş es-Sagîr. *Kitabu'l-İhtiyareyn*. Thk. Fahrüddin Kabâva. Dimeşk: Matbaatu Dimeşk, 1394/1974.
- Akman, Mustafa. *Kur'an'da Cehalet*. Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Aktaş, Faruk. *Kur'an'da Cehalet Kavramı*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2001.
- Âlûsî, Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Râhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Muhammed el-Arab. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1997.
- Askerî, Ebû Hilâl. *Kitabu'l-Evâil*. Thk. Velid Kassab-Muhammed el-Misrî. Beyrut: Darul-Mutavassıt, 1400/1980.
- Asmaî, Ebû Said. *el-Esma'iyyat*. Thk. Ahmet Şakir-Abdüsselam Harun. 7. Baskı. Kahire: Daru'l-Maarif, 1993.
- Avde Halil Ebû Avde. *et-Tatavvuru'd-Delali beyne Lugati's-Şi'ri'l-Cahili ve Lugati'l-Kur'âni'l-Kerim*. 1. Baskı. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985.
- Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Âlî ed-Diyânüvî. *Avnu'l-Ma'bud Şerhu Ebî Dâvud*. Beyrut: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1969.
- Bâhilî, Abdurrahman b. Rebîa. *Divânu Amr Ahmer el-Bâhilî*. Thk. Hüseyin Atvân. Dimeşk: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, ts.
- Çalışkan, Muhammed Selman. "Kur'an'da Mekke Müşriklerinin Ahiret İnançları ile Hayra Engel Olmaları Arasındaki İlişki". *İslâmî İlimler Dergisi* 11/1 (2016): 67-91.
- Dabbî, el-Mufaddal b. Muhammed. *el-Mufaddaliyyat*. Thk. Hasan Sandûbî, Kahire: Matbaatü'r-Rahmaniyye, 1926.
- Ebussuud, Mehmet. *İrşadüAklî's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'ân'il-Kerîm*. 4. Baskı. B.y.: Daru İhyai't Tûrâsi'l-Arabî, 1994.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Zehratü't-Tefsîr*. B.y.: Daru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Emin, Ahmed. *Fecru'l-Islam*. 10. Baskı. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1969.
- Hâlidî, Salâh. *et-Tefsîru'l-Mevzûf*. 1. Baskı. Amman: Dâru'n-Nefâis, 1418/1997.
- Hamevî, Yakut. *Mu'cemu'l-Büldan*. Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.
- Hassân b. Sâbit. *Divanu Hassan b. Sabit*. Thk. Velid Arafât. Beyrut: Daru Sâdir, 1974.
- Hilâlî, Hamid b. Sevr. *Divânu Hamid b. Sevr*. Thk. Abdulaziz Meymenî. 1. Baskı. Mısır: Daru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1371/1951.
- Hüzelî, Ebû Züeyb. *Divânu'l-Hüzeliyyîn*. Kahire: Daru'l-Kavmiyye li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1965.
- Irakî, Zeynüddin Abdürrahim. *Takribu'l-Esanid ve Tertibu'l-Mesânid*. Thk. Abdurrahman Muhammed Ali. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Izutsu, Toshihiko. *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'an*. Çev. Hilal Muhammed el-Cihad. 1. Baskı. Beyrut: Merkezü Dirasâti'l-Arabiyye, 2007.
- İbn Âşur, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Fâris, İbû'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lügâ*. Beyrut: Daru'l-Cil, 1991.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim. *Te'vîlu Müşkîl'l-Kur'an*. Thk. Ahmet Sakr. 5. Baskı. Kahire: Matbaatu Mustafa Bâbî el-Halebî, 1373/1954.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Daru

- Sadîr, 1983.
- İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-Mesir*. 1. Baskı. Dimeşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1384/1964.
- İzzüddin Abdülaziz b. Abdüsselam. *Tefsîru'l-Kur'an*. Thk. Abdullah el-Vehîbî. 1. Baskı. Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1426/1996.
- Karagöz, İsmail. "Kur'an'da Cehalet Kavramı". *Diyanet İlmî Dergi* 38/3 (2002): 173-190.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ. *el-Külliyât*. Bulak-Mısır: 1281.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Şeyh Hişam Semîr el-Buhârî. Suudî Arabistan: Dâru Alemi'l-Kütüb, 1423/2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Tevîlâtü'l-Kur'an*. Thk. Hatice Boynukalın. İstanbul: Daru'l-Mizan, 2006.
- Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*. Thk. Ahmet Emin ve Abdüsselam Harun. 2. Baskı. Kahire: Matbaatu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1387/1967.
- Muhammed Fadlullah. *Min Vahyi'l-Kur'an*. 2. Baskı. Beyrut: Daru'l-Melâk, 1419/1998.
- Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî. *Sahihu'l-Müslim*. Thk. Muhammed Fuad Abdülbakî. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nevfel, Ahmet. *Suretu Yusuf Diraseten Tahliyyiyeten*. 2. Baskı. Amman: Dâru'l-Furkân, 1420/1999.
- Râğub el-İsfahânî. *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*. Kahire: el-Matbaatü'l-Meymeniyye, 1306.
- Reşid Rıza. *Tefsîru'l-Menâr*. 1. Baskı. Mısır: Mektebetü'l-Kahire, 1931.
- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf. *'Umdetu'l-Huffâz fi Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz*. Thk. Muhammed Tütüncü. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ts.
- Suyutî, Celalüddin. *el-Müzhir fi Ulumi'l-Luga ve Adâbiha*. Thk. Muhammed Ahmed Cadu'l-Mevla. Kahire: Matbaatü'l-Babî'l-Halebî, ts.
- Tabatabaî, Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin. *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'an*. Kum: Müessesetü Matbûati İsmâiliyyân, 1394/1974.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli Âyi'l-Kur'an*. Kahire: Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, 1954.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan. *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'an*. 1. Baskı. Beyrut: Müessesetü'l-Alemî li'l-Matbûât, 1999.
- Ümmü Amr Tümadır bint Amr b. Haris b. Şerid Hansa. *Divânü'l-Hansâ*. Beyrut: Matbaatü Dari't-Turâs, 1388/1968.
- Vahidî, en-Nisâbüri. *el-Vasıt fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Thk. Adil Abdülmecvûd v.d. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Yılmaz, M. Faik. "Kur'an'da Cehalet Kavramı". *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/15 (Ocak-Nisan 2003): 181-198.
- Zebidî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî. *Tâcu'l-Arûs min Cevahiri'l-Kâmus*. 1. Basım. B.y.: Matbaatu'l-Hayriyye, 1306.
- Zemaşerî, Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmut. *el-Keşşâf*. Thk. Abdüsselam Şahin. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Zemaşerî, Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmut. *Esasu'l-Belâğa*. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2001.
- Zevzenî, Ebu Abdullah. *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*. Bağdat: Mektebetü'n-Nika, ts.